

Правові умови розвитку сільського підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст.

Розглянуто вплив законодавства Російської імперії на розвиток підприємництва в Київській, Подільській і Волинській губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: законодавство, підприємництво, правові умови, селяни, поміщики.

Аналіз архівних джерел і наукових праць дозволив зробити висновок щодо недостатності дослідження однієї з важливих проблем нашої історії – підприємництва. Актуальним є дослідження розвитку підприємництва, його правової бази з урахуванням особливостей регіонів в другій половині XIX – на початку XX ст., коли відбувалося формування ринкової економіки і були досягнуті вагомі результати господарської діяльності підприємців у соціально-економічній модернізації України. Осмислення історичного досвіду підприємців того часу з позицій вирішення проблем сьогодення є важливим як в науковому аспекті, так і для практичної діяльності.

Основа регулювання аграрних відносин у другій половині XIX – початку XX ст. становили спільні для всіх російських губерній законодавчі акти, видані 19 лютого 1861 р. На Україну поширювалися «Манифест 19.02.1861 р.», «Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости», «Положение о дворовых», «Положение о выкупе усадебной оседлости», «Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениям», «Правила о порядке приведения в действие Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» [1]. Водночас в українських губерніях діяли і три спеціальні закони: «Местные положения о поземельном устройстве крестьян», які розповсюджувались на різні за соціально-економічним характером регіони: Правобережжя (Київська, Подільська і Волинська губернії), Лівобережжя (Полтавська, частина Харківської і Чернігівська) та Південь (Катеринославська, Херсонська і Таврійська) губернії [2].

Реформа 1861 р., незважаючи на її обмеженість, внесла докорінні зміни у правове становище найбільш чисельної частини тогочасного суспільства – селянства, що в подальшому сприяло розвитку підприємництва і в селянських господарствах. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності, перестали бути власністю поміщика, оголошувались «вільними сільськими обивателями» і отримували певні громадянські права. Зокрема, у «Загальному положенні» селянам надавалося право: 1) здійснювати торгівлю, відкривати промислові підприємства, виготовляти ремісничі вироби і збувати їх на ринках (ст. 23); 2) набувати у власність нерухоме і рухоме майно і розпоряджатися ним на власний розсуд (ст. 33); 3) розпоряджатися викупленими садибами і польовими землями на власний розсуд (ст. 37); 4) подавати скарги на сільських і волосних посадових осіб мировому посереднику [3].

Селянам земля надавалася у безстрокове користування відповідно до розмірів, встановлених «Місцевими положеннями». Розміри польового наділу і повинностей фіксували в уставних грамотах, які складали поміщики. Селянам надавалося право викупу садиби і, за згодою поміщика, польового наділу. І лише після викупу земельних наділів вони ставали «селянами-власниками», а до того вважалися «тимчасово зобов'язаними». Земельні присадибні та польові ділянки, якими вони користувалися, залишалися власністю поміщика. Права відмовитися від них селяни не мали. Положення 1861 р. закріпили на весь період тимчасово зобов'язаного стану (він продовжувався від 2 до 9 років, а в деяких місцевостях до 1883 р.) виконання селянами за користування земельними ділянками важких для них повинностей – оброку та панщини на користь поміщика. Формально поміщик уже не розпоряджався кріпаками, але насправді селяни до викупу земельної ділянки залежали від поміщика. Такі правові основи не створювали достатніх умов для підприємництва селян.

Залежність селян від поміщиків після реформи 1861 р. та непосильна для більшості селян сума викупу землі, гальмували розвиток їх підприємницької діяльності. Дослідник економічного життя селян у пореформенний період Л.В. Ходський справедливо зазначав: «Высокие выкупные платежи, несоответствовавшие не только ценности и доходности земли, но часто несоразмерные и с общими платежными силами бывших помещичьих крестьян, не могли не отразиться на крестьянском хозяйстве в смысле его

расстройства, что, в частности, вызвало накопление недоимок по выкупным платежам, превышавших в некоторых губерниях размер годового оклада» [4, с. 52].

Уряд дещо полегшив умови викупу земельних наділів лише в губерніях Південно-Західного краю. У липні 1863 р. було видано закон, який змушував правобережних поміщиків (ними були в основному поляки) припинити тимчасові зобов'язання селян і перевести їх у стан власників до 1 вересня 1863 р. Вводився обов'язковий викуп наділів, а сума викупних платежів встановлювалася на 20 % меншою, ніж передбачалася законодавчими актами і визначалася раніше уставними грамотами [5]. При встановленні наділів уряд виходив з інвентарних правил 1847–1848 рр. У результаті селяни Київської, Волинської та Подільської губерній одержали наділи дещо більші, ніж вони мали до 1861 р. Такі умови проведення реформи у цьому регіоні були зумовлені політичною ситуацією в зв'язку з польським повстанням 1863 р. і царський уряд намагався привернути на свій бік місцевих селян, послабити антидержавні настрої серед них.

Скасування кріпосного права та проведення реформ 1860–70-х рр. спричинили зміни в соціально-економічному житті й в галузі торгово-промислового законодавства. 1 січня 1863 р. набуло чинності «Положення про мита на право торгівлі й інших промислів», а законом від 9 лютого 1865 р. в нього були внесені деякі уточнення. Вперше 1863 р. законодавчо закріплювалось право на свободу підприємництва. У ст. 21 Положення про мито за право торгівлі та інших промислів 1863 р. вказувалось: «Свидетельства как купеческие так и промысловые могут быть выдаваемы лицам обоого пола русским подданным всех состояний и иностранцам» [6].

Однак, принцип безстановості не був проведений законом до кінця. Хоча дрібна торгівля, а також міщанські промисли дозволялись особам всіх станів за промисловими свідоцтвами, але, згідно ст. 12 (1865 р.) оптова і роздрібна торгівля, заснування і утримання фабрик та заводів залишалися переважно правом купецького стану. І тільки прийняття нового Положення про державний промисловий податок 1898 р. встановлювало право на заняття торгівлею і промисловістю незалежним від приписки до купецького стану [7].

Згідно з «Положенням про мита» 1865 р., для всіх станів, не виключаючи іноземців, без сплачування мита дозволялося торгувати хлібом у всякому вигляді, льоном, худобою, птицею, сіллям, вовною, пухом, необробленими шкірами, лісом, дровами, а також всякого роду паливом, будівельними матеріалами (глиною, цеглою, вапном, крейдою, каменем, піском) та іншими продуктами життєвої необхідності в містах і селищах, оптом і в роздріб, з возів, суден і човнів, на ринках, площах і пристанях. Продаж вищезазначених предметів зі складів, дворів, амбарів і лавок допускалася лише зі взяттям встановлених цим Положенням свідоцтв і білетів. Звільнялися від податків ремісничі й фабричні заклади, а також сільськогосподарські, в т. ч. олійні, лісопилні, цегляні заводи, які утримували землевласники у своїх маєтках чи їх орендаратори та інші сільські обивателі в містах їх приписки, якщо в них працювали не більше 16 робітників і не використовувалися машини і механізми (ст. 6); вітряні та водяні млини, а також млини, що приводяться в дію паровими двигунами, якщо, маючи не більше 16 робітників, вони розташовані на землях їх власників поза міськими поселеннями, або на землях, що перебувають у власності тієї сільської громади, до якої належить власник (ст. 7) [8].

Значні зміни в правовому становищі підприємців відбулися після прийняття «Положення про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р., яке вступило в дію з 1 січня 1899 р. Відповідно до нового закону для занять підприємницькою діяльністю стає необов'язковим купувати гільдійське свідоцтво, досить було викупити промислове посвідчення певного розряду. Закон про промисловий податок 1898 р. ліквідував зв'язок підприємництва з конкретним станом суспільства, зокрема, купецтвом.

Законодавство Російської імперії обмежувало можливість особам польської та єврейської національності займатися підприємницькою діяльністю, що було актуальним для Волинської, Київської та Подільської губерній, які у значній мірі вони населяли. Царизм намагався русифікувати даний регіон, зменшити вплив інших етносів, особливо польських землевласників шляхом протекціонізму росіян, збільшення їх земельної власності.

Так, після придушення польського повстання 1863 р. указом від 10 (22) грудня 1865 р. у 9 західних губерніях* полякам заборонялося набувати земельну власність (маєтки) будь-яким способом, тобто ні через придбання, ні через дарування, ні через прийняття спадщини. Хоча при цьому власники польського походження зберігали за собою маєтки, придбані до опублікування цього указу. Однак, маєтки учасників повстання, яких висилали належали обміну на рівноцінні в інших губерніях або

секвестру (вони продавались особам російського походження. Обмеження права землеволодіння поляків зберігалось до кінця XIX ст. З 27 грудня 1884 р. у 9 західних губерніях почала діяти заборона на заставу і здачу в оренду маєтків особам, які втратили право придбання землі у власність в цьому регіоні. 2 лютого 1891 р. Комітет міністрів прийняв постанову, за якою поляки втрачали право пожиттєвого володіння землею в західних губерніях [9].

З 1899 р. спостерігається поступове зняття обмежень для поляків 9 західних губерній. Дворяни і міщани польського походження, які проживали в умовах селянського побуту і особисто займалися землеробством, отримували право придбання земельної власності в межах Західного краю. З 1 травня 1905 р. для поляків усіх губерній повністю відмінялися обмеження другої половини XIX – початку XX ст., пов'язані із земельною власністю [10].

Дискримінаційною за своєю суттю була політика російського царизму і щодо представників єврейського етносу. Протягом досліджуваного періоду була прийнята значна кількість правових актів, які стосувались євреїв. У законодавстві Російської імперії чітко визначалися обмеження для осіб єврейської національності. Переважна більшість євреїв була позбавлена права вибору місця проживання в Російській імперії. Влада вслякю перешкоджала зростанню впливу єврейських купців і ремісників, проникненню єврейського капіталу у внутрішні губернії. І з метою захисту підприємництва росіян від єврейської конкуренції, царизм встановив для євреїв так звану «смугу осілости».

Згідно з Положенням від 13 квітня 1835 р. до складу «смуги осілости» в Україні увійшли Волинська, Катеринославська, Київська (крім м. Києва), Подільська, Полтавська (крім державних і казенних сіл), Таврійська (крім м. Севастополя і м. Ялти), Херсонська (крім м. Миколаєва) та Чернігівська губернії [11]. В такому складі, з незначними змінами, «смуга осілости» зберігалась до 1917 р. [12].

За цим Положенням євреям в «смугі осілости» дозволялося переселятися з одного місця на інше за загальними правилами, купувати у власність нерухомість, крім маєтків населення, здійснювати торгівлю, займатися промисловістю та ремеслами за визначеними цим правовим документом правилами і обмеженнями, засновувати всі види фабрик на тій же основі, як інші російські піддані. Правами і перевагами нарівні зі всіма російськими підданими однакового з ними стану користувалися євреї купці, міщани і ремісники [13].

Влада обмежувала можливість євреїв стати землевласниками, але надавала право стати землеробами. Намагаючись використати єврейське населення у трудомісткому землеробстві, царизм законодавчо надавав йому значні пільги. Ті євреї, які вступали у землеробський стан, звільнялися: 1) на 25 років від подушного податку; 2) від рекрутської повинності (поселені в значній кількості на 50 років, а поселені малими товариствами – на 25 років); 3) на 10 років від грошових земських повинностей; 4) поселені на землях взятих в оброк у приватних осіб, звільнялися від подушного податку на 5 років, а від інших повинностей згідно з попередніми 2-м і 3-м пунктами. Євреї, який оселив на власній землі 10 і більше сімей своїх одновірців, отримував право на виготовлення пива і меду для продажу місцевим жителям. Якщо хтось із євреїв купить землю і поселить на ній не менше 50 осіб своїх одновірців, то такий отримує право особистого почесного громадянства, а ті, які оселять на своїх землях 100 осіб чоловічої статі, через 3 роки після оселення могли просити про дарування їм прав спадкового почесного громадянства [14].

Разом з тим, євреям–землеробам заборонялося утримувати винокурні, шинки і корчми, а також продавати міцні напої розвезенням і рознесенням. Вони не могли найматися на роботу в названі заклади, мати окремі хутори на поштових трактах [15]. Законодавчим актом від 5 березня 1864 р. у 9-ти західних губерніях «смуги осілости» євреям заборонялося купувати землі у поміщиків і селян, а також купувати і брати в заставу майно [16].

Поряд зі значними обмеженнями для євреїв царизм прагнув використовувати їх потенціал та ресурси. Зокрема, законодавчі акти від 16 березня 1859 р., 28 червня 1865 р. та ін. регулювали права купців, осіб з вищою освітою, ремісників та осіб, що відбули рекрутську службу. Так, з 16 березня 1859 р. євреям купцям 1-ї гільдії та євреям іноземним підданим надавалось право проживання і торгівлі поза межею постійної осілости євреїв [17]. Право виїзду за межу осілости одержували купці, які не менше 5 років перебували у 1-й купецькій гільдії, не перебували під слідством, судом і наглядом поліції. Як тільки купець-євреї вибував з 1-ої гільдії, він автоматично втрачав право перебування поза межею осілости. Євреї, які були хоча і з перервами 10 років в купецтві 1-ої гільдії поза межею осілости, набували потім право: 1) на приписку до

міських товариств внутрішніх губерній і 2) на повсюдне проживання в імперії з членами своїх сімей протягом вказаного десятирічного терміну [18].

Право власності і розпорядження майном, яке було придбане в названих містах, залишається у євреїв і тоді, коли вони, після переселення в ці міста будуть залишатися в 1-ій гільдії менше 10-ти років і потім повинні повернутися в містя постійної осілості євреїв [19]. З 28 червня 1865 р. в доповнення ст. 283 Статуту про паспорти євреям механікам, винокурам, пивоварам і взагалі майстрам, ремісникам за своїми сім'ями дозволялось проживати повсюдно поза межею ослості згідно встановлених документів [20].

Однак після вбивства імператора Олександра II і кривавих зіткнень між місцевим населенням і євреями в 6-ти південних губерніях уряд Олександра III посилив обмеження осіб єврейської національності. Положенням Комітету Міністрів від 3 травня 1882 р. євреям було заборонено навіть в «смузі осілості» селитися поза містами і містечками, виключення становили єврейські землеробські колонії, які існували до 1882 р. Також виключення передбачалося для кількох категорій осіб, яким дозволялося селитися в сільській місцевості [21].

Після 1882 р. правові норми помітно обмежували можливості євреїв займатися підприємницькою діяльністю. В губерніях їх постійної осілості призупинялося «совершенство на имя евреев купчих крепостей и закладных на недвижимые имущества, находящиеся вне черты городов и местечек» [22].

На подальший розвиток законодавчої бази підприємництва, вирішальний вплив мали наслідки форсованої модернізації другої половини XIX ст. У результаті значного втручання держави в економічну сферу відбувалося ослаблення ролі ринкових регуляторів економіки, посилювалось гальмування технологічного та соціального розвитку. Політика протекціонізму сприяла швидкому розвитку окремих галузей промисловості і залізничного транспорту, певних привілейованих компаній та фірм при збереженні численних залишків кріпосництва. Незважаючи на помітні досягнення у важкій та цукровій промисловості, вкрай відсталим залишалось сільське господарство, в якому була зайнята переважна більшість населення.

На початку XX ст. стала цілком очевидною деградація значної частини селянських господарств. Община показала не лише нездатність господарювати, а й належно контролювати настрої селян. Невирішеність земельного питання поглиблювало соціальну напругу та нестабільність. По всій Україні поширювалися селянські бунти, які криваво придушували. Збідніння і люмпенізація значної частини населення накопичували протестний потенціал, про що засвідчили революційні події 1905-1907 рр.

Такі обставини у певній мірі врахував тодішній прем'єр-міністр П. Столипін, запропонувавши курс на подальше реформування аграрних відносин. Столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких основних заходів: 1) вихід селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність; 2) створення хутірських та відрубних господарств; 3) продаж казенних та поміщицьких земель через Селянський Поземельний банк; 4) переселення малоземельних селян центральних районів в малозаселені окраїнні місцевості Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу. Стрижнем Столипінської аграрної реформи була ставка на підприємницькі здібності селянина, його особисту ініціативу, які протиставлялися традиційній общинній рівності у бідності. Комплекс цих реформ був спрямований на інтенсифікацію сільського господарства на основі приватної власності на землю, зростання рівня товарності сільськогосподарської продукції.

Столипінська аграрна реформа включала ряд законодавчих актів царського уряду. 9 (22) листопада 1906 р. опублікований царський указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону стосовно селянського землеволодіння і землекористування» [23].

Після обговорення і схвалення указу в Державній Думі і Державній Раді він був затверджений, а 14 (27) червня 1910 р. виданий як закон «Про доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння». Статті нового закону були спрямовані на більш рішуче руйнування общинного землеволодіння, що створювало умови для впровадження принципів підприємництва в розвитку сільськогосподарського виробництва. Новий закон, на основі ст. 45, давав права селянам-подвірникам переходити на хутори та відруби за згодою простої більшості голосів сільського сходу, тоді як доти була потрібна згода 2/3 голосів.

Цьому сприяла і активізація діяльності губернських і повітових землевпорядних комісій, що були створені у 1906-1907 рр. Відповідно закону «Про землеустрій», виданий урядом 29 травня (11 червня) 1911 р., вказані комісії були наділені правом

більш прискорено проводити цілий ряд землевпорядних робіт зі створення хуторів та відрубів. Цей закон дозволяв селянам уже без згоди общини приватизувати свій наділ.

Таким чином, суттєві зміни в тогочасне законодавство внесли реформи 60-70-х рр. XIX ст. Закони 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. змінювали ставлення уряду до підприємницької діяльності, встановлювали нові для російської практики принципи безстановості і рівності всіх правоздатних громадян у заняттях торгівлею і промисловістю. Законом про промисловий податок 1898 р. статус підприємця було відокремлено від купецького стану.

Разом з тим, в тогочасному законодавстві Російської імперії прослідковуємо прагнення самодержавства здійснювати майже повний контроль над економікою, підтримувати протекціоністськими заходами помісне дворянство, що обмежувало вільну конкуренцію, гальмувало підприємницьку діяльність.

Для з'ясування правових умов підприємницької діяльності першорядне значення мають діючі в той час норми на володіння нерухомим майном. Згідно із законом, до них належали земля, угіддя, будинки, заводи, фабрики, крамниці й різні будови, а також залізниця.

Отже, поряд з недоліками тогочасного законодавства, протекціонізмом щодо дворянства, визначення прав підприємця, гарантована недоторканність власності сприятливо впливали на розвиток підприємництва в цей період. Закони, які регулювали господарську і торгівельну діяльність, відображали й зміни, що відбувалися в підприємницькому середовищі. Поступово підприємці набували все більшої соціальної ваги в суспільстві.

Список використаних джерел

1. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. – Т. XXXVI, отд. 1. СПб., 1863. – № 36650, 36657-36661.
2. Там само. – № 36662-36664.
3. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. – Т. XXXVI. – № 36657.
4. Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование. – Т. 2. – СПб, 1891. – 314 с.
5. ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. XXXVIII, отд. 1, 1863. – № 39928.
6. ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. XXXVIII. – Отд. 1. – № 39118.
7. ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. XVIII. – № 15601;
8. Положение о пошлинах от 9 февраля 1865 г. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. XL. – СПб., 1867. – № 41779. – Ст. 4-7.
9. ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. Т. IV. – № 2633; Т. XI. – № 7422.
10. Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1905. Отд. 1. Ст. 574; Свод законов Российской империи. – СПб., 1911. Т. X. Приложение к Своду законов гражданских. Прилож. к ст. 698. – С. 970, 971.
11. ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. Т. X. – № 8054, § 3. – СПб., 1835.
12. Там само. – № 8054. – С. 509.
13. Там само – № 8054, §§ 2, 12, 48, 54.
14. ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. Т. X. – № 8054, §§ 24, 40, 46, 47.
15. Там само. § 44.
16. Свод Законов Российской империи. Т. IX. Законы о состояниях. Примечание 1 к ст. 780.
17. ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. Т. XXXIV. – № 34248. – СПб., 1861.
18. Свод Законов Российской империи. Т. XIV. Приложение к ст. 68 Устава о паспортах. § 12. – С. 3315. – СПб., 1911.
19. Свод Законов Российской империи. Т. IX. Приложение к ст. 791. Законов о состояниях. – С. 202. – СПб., 1911.
20. ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. Т. XV. – № 42264. Ст. 1. – СПб., 1867.
21. Свод Законов Российской империи. Т. IX. – СПб., 1911. Законы о состояниях. Примечание 1, 3 к ст. 779. – С. 108.
22. Свод Законов Российской империи. Т. IX. – СПб., 1911. Законы о состояниях. Примечание 2 к ст. 780.
23. ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. Т. XXVI. – СПб., 1906. – С. 970.

Романюк Н.И. Правовые условия развития сельского предпринимательства во второй половине XIX – в начале XX в.

Рассмотрено влияние законодательства Российской империи на развитие предпринимательства в Киевской, Подольской и Волынской губерниях во второй половине XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: законодательство, предпринимательство, правовые условия, селяне, помещики.

Romanuk, N.I. The legal conditions for the development of rural entrepreneurship in the second part of the XIX th – the beginning of the XX th centuries

The paper highlights the effects of the Russian Empire legislation on the development of the entrepreneurship in Kyiv, Podilya and Volyn provinces in the second part of the XIX th – the beginning of the XX th centuries.

Key words: legislation, entrepreneurship, legal conditions, rural dwellers, landowners.